

Türkün soyqırımı

Ermənilərin azərbaycanlılara və Anadolu türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətləri faktların dili ilə

Soyqırımı bütöv əhali qruplarının, etnosların irqi, milli, etnik, yaxud dini əlamətlərə görə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi deməkdir. Ermənilər türklər tərəfindən onlara qarşı soyqırımı törədildiyini iddia etsələr də, hələ indiyə qədər bununla bağlı tutarlı fakt ortaya qoya bilməyiblər. Türkiyə tərəfinin təkidinə baxmayaraq, Ermənistan arxivlərin birgə öyrənilməsinə və araşdırılmasına istəməyib. Qondarma "soyqırımı"nı tanıyan ölkələr də tarixdə nəyin baş verdiyini araşdırmaq məqsədilə Türkiyəyə tədqiqatçı göndərməkdə maraqlı olmayıblar. Əslində tarix sübut edir ki, ermənilər soyqırımına məruz qalmamış, öz mənfur əməllərini, sərsəm "böyük Ermənistan" xülyalarını gerçəkləşdirmək üçün Azərbaycan və Anadolu türklərinə qarşı XX əsr boyu ən dəhşətli soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər.

Ermənilər "soyqırımı" ilə bağlı hələ tutarlı fakt tapa bilməyiblər

1915-ci ilin fevralında Şərqi Anadolunun bütün erməni əhalisi Osmanlı dövlətinə qarşı qiyam qaldırmışdı. Buna görə də Osmanlı hökuməti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Fevralın 25-də Baş qərargah "ermənilərin heç bir halda hərbi xidmətə cəlb edilməməsi barədə" bütün hissələrə təlimat göndərdi. Aprelin 24-də isə Daxili İşlər Nazirliyi erməni komitə mərkəzlərinin bağlanması, əmlaklarının müsadirə edilməsi və komitə başçılarının həbs olunması barədə əmr verdi.

Sonralar erməni millətçiləri Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində insanlığa qarşı törətdikləri dəhşətli soyqırımı cinayətlərini ört-basdır etmək üçün yalançı "soyqırımı" mifini uyduraraq erməniləri dünyanın "əzabkeş xalqı" kimi qələmə verməyə başladılar. "Erməni soyqırımı" iddiaları 1950-ci illərdən - yəni "soyqırımı" ifadəsi rəsmən beynəlxalq hüquqi status alandan bir müddət sonra gündəmə gəlib. Kilsənin irəli sürdüyü iddialar Amerika və Avropada erməni lobbisinin dəstəyilə böyük bir kampaniyaya çevrilib.

Soyqırımı bütöv əhali qruplarının, etnosların irqi, milli, etnik, yaxud dini əlamətlərə görə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi deməkdir. Ermənilər türklər tərəfindən onlara qarşı soyqırımı törədildiyini iddia etsələr də, hələ indiyə qədər bununla bağlı tutarlı fakt ortaya qoya bilməyiblər. Türkiyə tərəfinin təkidinə baxmayaraq, indiyə qədər Ermənistan arxivlərin birgə öyrənilməsinə və araşdırılmasına istəməyib. Qondarma "soyqırımı"nı tanıyan ölkələr də tarixdə nəyin baş verdiyini araşdırmaq məqsədilə Türkiyəyə alim göndərməkdə maraqlı olmayıblar. Əslində isə tarix sübut edir ki, ermənilər soyqırımına məruz qalmamış, öz mənfur əməllərini, sərsəm "böyük Ermənistan" xülyalarını gerçəkləşdirmək üçün Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı XX əsrdə ən dəhşətli soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər.

Ermənilərin köçürülməsi ilə xalqımıza qarşı soyqırımları dövrü başlandı

Rusiya-İran müharibələri (1804-1813; 1826-1828) nəticəsində bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən, Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra və Rusiya-Türkiyə müharibəsini (1828-29) başa çatdıran Ədirnə sülhünə (1829) görə, Türkiyə digər dövlətlərlə yanaşı, həm də Cənubi Qafqazın çox hissəsinin Rusiyaya ilhaq olunmasını tanıdı. Bununla da Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölüşdürülməsinin əsası qoyuldu, soydaşlarımıza qarşı soyqırımları dövrü başlandı. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın həmsərhəd ərazidə xristian əhalini yerləşdirməklə yeni inzibati ərazi vahidi yaratmaq və gələcəkdə İran və Türkiyə tərəfindən gözlənilən təhlükəni aradan qaldırmaq barədə hələ XVIII əsrin əvvəlindən hazırlanmış planını gerçəkləşdirməyə başladı. Bu məqsədlə çarizmin müttəfiqi olan ermənilər kütləvi şəkildə İrəvan və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Təkcə 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürülərək Şimali Azərbaycan ərazisində yaradılmış Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən münbit torpaqlarında yerləşdirildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində xüsusilə intensiv surətdə məskunlaşdırılan ermənilər yerli azərbaycanlılarla müqayisədə xeyli azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, çar Rusiyasının himayəsi altında 1828-ci il martın 21-də "Erməni vilayəti" adlandırılan süni inzibati bölgü yaradılmasına nail oldular. Bununla da azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasının və soydaşlarımıza qarşı soyqırımı siyasətinin bünövrəsi qoyuldu, mifik "böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. XIX əsrin 2-ci yarısından sonra təşkilatlanmağa başlayan ermənilər Birinci rus inqilabı (1905-1907) dövründə yaranmış şəraitdən istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı qanlı aksiyalar törətdilər. Ermənilərin 1905-ci ilin fevralında Bakıdan başlanan vəhşilikləri bütün Azərbaycanı və indi Ermənistan adlanan ərazilərdəki yaşayış məntəqələrini əhatə etdi. Yüzlərlə

Azərbaycan kəndi dağıldı, on minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bütün bu vəhşiliklər ermənilərin vaxtilə yerləşdirildikləri, lakin əhalinin milli tərkibində azlıq təşkil etdikləri Azərbaycan torpaqlarını zorla erməniləşdirmək, "azərbaycanlısız Ermənistan" kimi qeyri-insani planlarını azərbaycanlıların soyqırımını hesabına həyata keçirmək niyyətindən xəbər verirdi.

1905-1907-ci illərdə öz mənfur məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər Birinci dünya müharibəsindən (1914-1918-ci illər), Rusiyada baş vermiş fevral inqilabından (1917) və oktyabr çevrilişindən (1917) istifadə edərək sərsəm "böyük Ermənistan" ideyalarını bolşevik bayrağı altında gerçəkləşdirməyə ciddi səy göstərdilər. 1918-ci ilin martında erməni-daşnak S. Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunası "əksinqilabi ünsürlərlə mübarizə" şüarı altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən soyqırımını planını həyata keçirməyə başladı. Nəticədə 1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-dək təkcə Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qaldı. 1917-1918-ci illərdə ermənilər Zəngəzurda 115, Qarabağda 157, Qubada 122, İrəvan quberniyasında 211, Gəncə ətrafında 272, Ağsu, Kürdəmir və Lənkəranda 130 yaşayış məntəqəsinin əhalisini vəhşicəsinə qırmış, kəndləri talan edərək yandırmışdılar. Təkcə 1918-ci ildə Şamaxı şəhərində 7 min, Quba şəhərində 2 min, Zəngəzurda 3 mindən çox, İrəvan quberniyasında 135 min, Cənubi Azərbaycanın Xoy və Səlməs şəhərlərində 130 min azərbaycanlı, Urmiya şəhərində bir gecədə 500 azərbaycanlı ailəsi qətlə yetirilmişdi. 1919-1921-ci illərdə Naxçıvanın 100 mindən bir qədər artıq əhalisinin 73720 nəfəri ermənilər tərəfindən öldürülmüş, İrəvan quberniyasının 1916-cı ildəki 375 min nəfərlik azərbaycanlı əhalisinin sayı azalaraq 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdi. Beləliklə, 1918-1920 illərdə ermənilər yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirmiş, xalqımıza məxsus çoxlu milli mədəniyyət abidəsini məhv və talan etmişdilər.

Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımını nəticəsində milyonlarla insan məhv edilsə və qaçqına çevrilsə də, əslində bəşəriyyət əleyhinə yönəlmiş bu cinayət bütün təfərrüatı ilə heç vaxt dünya ictimaiyyətinin mühakiməsinə çıxarılmamış, yüksək səviyyəli beynəlxalq məclislərdə ciddi müzakirə obyektinə olmamışdır. 1918-ci il mart qırğınlarına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra xüsusi diqqət yetirilmişdir. Cümhuriyyətin Nazirlər Şurasının 1918-ci il iyunun 15-də bu faciənin tətbiq olunması məqsədilə yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası mart soyqırımını, ilkin mərhələdə ermənilərin Şamaxıda, İrəvan quberniyası ərazisində törətdikləri vəhşilikləri, ağır cinayətləri araşdırmış, bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum təsis etmişdi. 1919 və 1920-ci illərdə martın 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd olunmuşdu. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımını cinayətlərinə və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət cəhdi idi və cümhuriyyətin süqutu bu işi başa çatdırmağa imkan verməmişdi.

1905-ci il soyqırımını

Birinci rus inqilabı (1905-1907) başlanan dövrdə çarizm ucqar əyalətlərdə öz mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə milli qırğınlar üçün tədbirlər planı hazırlamışdı. Azərbaycandakı qırğına qədər çarizm bu üsuldan Polşada, Baltikyanı ölkələrdə və digər milli ucqarlarda istifadə etmişdi. Lakin digər ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda çarizmin bu mənfur siyasətindən öz maraqları üçün istifadə edən qatı millətçi "Daşnaksütun" partiyası Bakıda, Şuşada, Naxçıvanda, Gəncədə, İrəvanda və digər bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımları törətdilər.

Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanda və Cənubi Qafqazın müsəlmanlar yaşayan digər bölgələrində törədilən milli qırğınlar çar ordusunun və rəsmi dövlət adamlarının gözləri önündə baş verirdi. Ordu və polis bu milli qırğını cəllad xisləti ilə seyr edirdi. "Daşnaksütun" partiyası və erməni quldur dəstələri hökumətin bu seyrçi mövqeyindən istifadə edərək az vaxt ərzində azərbaycanlılar yaşayan 158 kəndi dağıtmış, evləri yandırmış və yüzlərlə insanın həyatına son qoymuşdular. Təkcə 1905-06-cı illərdə erməni quldurları müsəlmanlara qarşı 500-ə qədər cinayət hadisəsi törətmişlər. Daşnaklar zahirən muxtariyyət tələbi ilə çıxış etməsələr də, bunun arxasında "böyük Ermənistan" yaratmaq xülyəsi dururdu. Onlar bu sərsəm niyyətlərini həyata keçirmək üçün daha çox Rusiyadan istifadə etmək istəyirdilər.

1905-ci il fevralın əvvəllərində Bakıda milli qırğına başlamaq üçün bəhanə axtaran daşnaklar hər yerdə müsəlmanların qanıqən, vəhşi olmaları barədə təbliğat aparırdılar. Fevralın 2-də şəhərdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə olunmuş ermənilər tərəfindən bir azərbaycanlı öldürüldü. Səhərisi ermənilər daha bir qətl törətdilər. Daha sonra erməni əsgəri istintaqa apardığı müsəlman dustağı yolda güllələdi. Bu qətlər əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən həyata keçirilirdi. Özünü müdafiə etmək məcburiyyətində qalan əliyalın müsəlmanlar küçələrə çıxdılar. Şiddətli döyüşlər başladı. Evlər dağıdılır, mal-mülk qarət edilirdi. Qubernatorun ixtiyarında kifayət qədər əsgər və polis olsa da, o, baş verən qırğının qarşısını almadı. Fevralın 6-dan 10-na qədər Bakıda davam edən qırğın nəticəsində yüzlərlə insan öldürüldü. Fevralın 18-də Bakı quberniyasında hərbi vəziyyət elan edilsə də, 1905-ci il avqustun 16-21-də Şuşada, avqustun 20-26-da yenidən Bakıda, noyabrın 18-də Gəncədə azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirildi.

Erməni quldurlarının növbəti hədəfi Naxçıvan oldu. Daşnaklar soydaşlarımızın üzərinə qəflətən hücum etməklə azərbaycanlıların arasında vahimə yaratmağa çalışdılar. Naxçıvan əhalisi tərəfindən ermənilərin cinayət əməllərindən İrəvan qubernatorunun müavini Baranovskiyə şikayət verilsə də buna məhəl qoyulmadı. Bu,

ermənilərin əl-qol açmasına imkan verdi. Onlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan məhəllələrini kütləvi şəkildə atəşə tutdular. Adamlar öldürülür, dükənlər yandırılır və qarət edilirdi.

Döyüşü müşahidə edən polis rəisi Angil qırğına mane olmadı. Bir qədər sonra azərbaycanlılarla ermənilərin birlikdə yaşadığı Çəhri kəndində dəhşətli faciə baş verdi. Noyabrın 26-da kazaklarla birləşən erməni caniləri bir neçə ailəni qətlə yetirdikdən sonra kəndi xarəbazarlığa çevirdilər. Camaata bir daha aydın oldu ki, erməniləri qızıqdırən və qırğına rəvac verən Rusiya hökumətidir.

Ermənilər Bakı və Naxçıvandan sonra öz məkrli niyyətlərini İrəvan şəhərində və onun ətrafındakı bölgələrdə yaşayan müsəlmanlara qarşı həyata keçirdilər. Bu məqsədlə onlar silahlı quldur dəstələri yaratmışdılar. Ermənilərin niyyətindən xəbərsiz olan İrəvan azərbaycanlıları lazımi müdafiə tədbirləri görməmişdilər. Mayın 24-də ermənilər şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsinə qəflətən hücum edərək xeyli insan qətlə yetirdilər. Azərbaycanlıları soyqırımından xilas etmək üçün qonşu qəzalardan, Türkiyədən və İrandan müsəlman könüllüləri İrəvana doğru hərəkət etdilər. Ermənilər Məngüş, Güllücə və Kamal kəndlərini viran qoydular, onlarca adam vəhşicəsinə qətlə yetirildi. İyunun 3-də Uşu kəndində 8 saat davam edən döyüşdə könüllülər erməni quldurlarını geri oturdular. Ermənilər yaralıları və meyitləri səngərlərdə qoyub qaçdılar. Onlar iki gündən sonra böyük qüvvə ilə yenidən hücumə keçsələr də, məğlubiyyətə uğradılar. İyunun 9-u və 10-u erməni quldurları yaxşı silahlanaraq Uşu və Təkyə kəndləri üzərinə hücumə keçdilər. Düşmənin sayca çoxluğu və kənardan lazımi kömək göstərilməməsi əhalini bu kəndləri tərk etmək məcburiyyətində qoydu.

Zəngəzurun erməni kəndlərindən və digər yerlərdən toplanan quldur dəstələri Sokratın başçılığı ilə qəflətən hücumə keçərək Cəbrayıl qəzasının Veysəlli kəndini yandırdılar. 150 evdən ibarət olan Qacar kəndinin sakinləri 6 saatdan çox davam edən döyüşdə düşməni pərən-pərən saldılar. Qonşu müsəlman kəndindən gələn könüllü dəstələr döyüş meydanından qaçan erməniləri təqib etdilər və xeyli quldur əsir götürüldü. Daşnaklar 3 min quldurla Qacar kəndinə yenidən hücumə keçsələr də, məğlubiyyətə uğradılar. Döyüşdə qələbə çalan qacarlar və könüllülər xeyli qulduru qətlə yetirdilər.

Müsəlman süvariləri Şeyxməli kəndində məşq edən min nəfərlik quldur dəstəsinə qəflətən hücum etdilər. Bütün günü davam edən döyüşün sonunda xeyli itki verdikdən sonra qaçıb Düdüklü kəndinə sığınan ermənilər az sonra oradan da çıxarıldılar. Həmin günün səhəri müsəlman süvariləri Çəmənli kəndinə hücum edən erməniləri məğlubiyyətə uğradılar. Bu məğlubiyyətdən və itkilərdən sonra ermənilər Xırmancıq kəndinə 2500 quldur topladılar. Onlar müsəlman könüllülərinin topladığı Arış kəndini ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin quldurlar döyüşdə atlarını və silahlarını da qoyub qaçdılar. Alınmaz hesab edilən Xırmancıq kəndi döyüşçülərimiz tərəfindən tutuldu. Pristav Davıdovun öz strajnikləri ilə ermənilərə köməyi də nəticə vermədi. Buna baxmayaraq, ermənilər Cəbrayıl və Qaryagin (indiki Füzuli rayonu) qəzalarında Veysəlli, Divanəvilər, Süleymanlı kəndlərini yandırmış, insanları kütləvi şəkildə qırmışdılar.

1905-ci il hadisələri içərisində Şuşa faciəsi daha dəhşətli idi. Qəzalardakı qırğının qarşısını almalı olan əsgərlər qəsdən Şuşada saxlanılırdı. Məqsəd müsəlmanların soyqırımında onlardan istifadə etmək idi. Ermənilər Şuşa döyüşünə böyük hazırlıq işləri görmüş və çoxlu canlı qüvvə toplamışdılar. Avqustun 8-də növbəti fitnə törədildi - Cənubi Azərbaycandan gəlmiş və bir məktəbin təmiri ilə məşğul olan 17 fəhlə qətlə yetirildi. Avqustun 16-da silahlı ermənilər azərbaycanlıları atəşə tutdular. Rus ordusunda qulluq edən 15 nəfər erməni əsgəri komandanlığın razılığı ilə silahlarını götürüb vuruşan quldurlara qoşuldu. Tiflisdən də 100 erməni köməyə gəlmişdi. Azərbaycanlılar müdafiə olunmaq üçün şəhərin müxtəlif yerlərində 5 səngər qurmuşdular. Hər səngərə bacarıqlı adamlar başçılıq edirdilər. Ətraf kəndlərdən şəhərə xeyli atlı dəstələri köməyə gəlmişdi. Elə həmin gün ermənilərin hücumlarının qarşısı alındı. İki-üç gün ərzində ermənilərin bütün mövqeləri ələ keçirildi. Ermənilərin yandırdıqları binalar içərisində teatr və qız məktəbinin binası da var idi. 1905-ci il avqustun 16-dan 21-dək Şuşada ermənilərin törətdikləri milli qırğın baş versə də, daşnak qüvvələri istədiklərinə nail ola bilmədilər.

Şərqi Anadoluda ermənilərin törətdikləri soyqırımı

Birinci dünya müharibəsi illərində ermənilərin Türkiyəyə qarşı ilk silahlı müdaxiləsi çoxdan hazırlıq gördükləri Zeytun bölgəsində oldu. Onlar Türkiyədə hərbi səfərbərliyə qarşı çıxır, qeydiyyat üçün məntəqələrə gedən müsəlmanları qətlə yetirir, qarətlər edirdilər. Zeytundakı erməni "Hnçaq" komitəsinin yığınağında "ingilislər İskəndərünə çıxacaqları üçün Adana, Maraş işğal olunana qədər səfərbərliyə mane olmaq, ingilislərin hərəkətini dəstəkləmək, jandarmların silah və cəbbəxanalarını ələ keçirmək, hökumət məmurlarını və ailə üzvlərini öldürmək, teleqraf tellərini kəsmək" tövsiyə olunmuşdu. Bundan sonra 1915-ci ilin fevralında 800 nəfərlik erməni quldur dəstəsi Maraşın teleqraf xəttini kəsdikdən və hərbi qışlaya basqın etdikdən sonra Təkkə monastırına sığınmışdı. Ermənilərin bu əməlləri nəticəsində 25 jandarm həlak olmuş, 34-ü yaralanmışdı. Bundan əlavə, Maraşın müxtəlif yerlərində çoxlu müsəlman öldürülmüşdü. Bölgədən orduya çağırılan ermənilərin hamısı fərarilik etmişdi.

"Hnçaq" komitəsi mühüm ticarət və strateji məntəqələrdən olan Qeysəriyyədə də xeyli miqdarda silah-sursat toplamışdı. "Daşnaksütyun" da Qeysəriyyədə geniş fəaliyyət göstərirdi. Ermənilər Amerikada yaşayan soydaşlarının maddi yardımını ilə müxtəlif ticarət mallarının içərisində hissələrə ayrılmış halda göndərilən silah və sursatla da silahlandırılmışdılar. Bölgədə təşkilatlanma və təbliğat fəaliyyəti gücləndirilmişdi. Komitəçilər müxtəlif yerlərə gizli çəkilon məfillərə elektrik cərəyanı buraxmaqla müsəlman əhalini və əsgərləri öldürməyə çalışırdılar.

Amerikada bomba düzəltməyi öyrənən ermənilər bu məqsədlə emalatxanalar qurmuşdular. Lakin 1914-cü ilin yanvarında bir erməninin evində bomba partlaması nəticəsində bu emalatxanada saxlanan silah və sursat hakimiyyət orqanları tərəfindən ələ keçirilmişdi. Erməni patriarxlığının hazırladığı qiyam planı hakimiyyət orqanlarına əvvəlcədən məlum idi. Odur ki, 1915-ci ilin əvvəllərində Qeysəriyyənin bir çox yerində qiyam və qətl-qarətlər vaxtından qabaq başlanmışdı.

Osmanlı dövləti səfərbərlik elan etdikdən sonra Məmuratüləzizdə də (Elazığ) müsəlman əhaliyə basqınlar edildi. Mərkəzi ingilis konsulluğunun tərcüməçisi, Osmanlı təbəəsi olan erməni casusun konsulluğa verdiyi məlumatlar səfirliyə göndərilərkən ələ keçirilmişdi. Vilayət mərkəzində ermənilərə məxsus anbarda 5000-dən çox silah, 300-ə qədər bomba, 40 kq bomba fitili, xeyli dinamit aşkar olunmuşdu. Səkur nahiyəsində ermənilər jandarlara silahlı basqın edərək ikisini öldürmüşdülər.

Ermənilər Diyarbəkirdə də qiyama hazırlaşdılar. Əsgərliyə getməyən və silahları ilə birlikdə ordudan qaçan ermənilər "dam taburu" adlı dəstələr təşkil edərək ev-ev gəzir, hərbi ehtiyaclar üçün pul və vəsait toplayır, boyun qaçıranları hədələyirdilər. Ruslar Cənubi Azərbaycanda Diyarbəkir istiqamətində hücum planlaşdırmışdılar. Bununla əlaqədar ermənilər Diyarbəkirdə böyük qiyam qaldırmaq fikrində idilər. Amma türk hakimiyyət orqanlarının apardıqları axtarışlar nəticəsində "dam taburu"nu təşkil edən 500 silahlı erməni yaxalanmışdı. 1000-ə qədər erməni fərarisi tutulmuş, onlardan çoxlu silah və hərbi sursat müsadirə edilmiş, silahların böyük qisminin kilsələrdə və məzarlıqlarda gizlədildiyi məlum olmuşdu.

Diyarbəkirin Silyan qəzasının Başnik kəndində gizlənən erməni quldurları 1915-ci il iyunun 28-də jandarm mühafizə dəstəsinə hücum edərək dəstə üzvlərinin əksəriyyətini qətlə yetirmişdilər. Şərq nahiyəsindəki Arazoğluda və Saniköydə əli silah tutan bütün kişilərin cəbhədə olduğundan istifadə edərək Xıdır İlyas kəndinə basqın edib qadın və uşaqları güllələmiş, süngüdən keçirmişdilər.

Ermənilər təxribat törətmək və silah gizlətmək məqsədilə müxtəlif üsullara əl atırdılar. Hələ 1913-cü ilin oktyabrında Sivasda Şirşəhri qəzasının Ezdebir nahiyəsindəki erməni monastırının keşişi evində çoxlu silah gizlətdiyi üçün həbs olunmuşdu. Başqa bir erməni keşiş 1914-cü ilin noyabrında Sivas bölgəsinin kəndlərini gəzərək ermənilər arasında Türkiyə əleyhinə təbliğat aparırdı.

Ermənilər Ərzurum bölgəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Rusiya erməniləri buradan Türkiyəyə keçərək orada mərkəz yaratmışdılar. Ərzurum Trabzon-Van yolunun ortasında yerləşdiyindən, həm quru yolla Qafqazdan, həm də Trabzon yolu ilə Batum, Göstəncə və digər yerlərdən müntəzəm məlumat almaq, vilayətlərə silah, hərbi sursat göndərmək üçün çox əlverişli idi. Mühəribə başlayan kimi vilayət mərkəzində və Bayaziddə yaşayan və ordudan fərarilik edən ermənilərin böyük bir qismi Rusiya tərəfinə keçmiş, silahlandırılıb təşkil edilən könüllü alaylar rus orduları ilə birlikdə Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmağa başlamış və bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı qətl-qarətlər törətmişdilər.

Səfərbərliyin elanından sonra Kağızmanda böyük qismi fərari əsgərlərdən ibarət olan ermənilər ruslar tərəfindən silahlandırılmışdılar. Orada 800-dən çox erməni toplaşmışdı. Eyni zamanda, ermənilərdən ibarət rus könüllü bölüyü də gəlmiş, beləliklə, bölgədəki silahlı ermənilərin sayı 15000 nəfərə çatmışdı. Ermənilər Osmanlı hökumətinin bölgələrlə əlaqəsini kəsmək məqsədilə poçtlara basqınlar edirdilər. Ərzincanda sui-qəsdlər, insanları atəşə tutmaq adi hal almışdı. Erməni evlərində xüsusi tərtibatlı yerlər, gizli yollar, mağaralar, evləri birləşdirən yeraltı dəhlizlər salınmışdı. Nazyan Tıqran adlı ərzincanlı erməni komitəçisi açıqca bildirmişdi ki, on beş gün də keçsəydi, komitələrin aldıqları təlimatlarla Ərzincan başdan-başa od vurulub yandırılacaq, bütün müsəlmanlar və türk əsgərləri doğranacaqdı. Lakin hökumətin vaxtında xəbər tutması ilə bu təxribatın qarşısı alınmışdı.

Erməni komitəçilərinin mühüm əhəmiyyət verdikləri bölgələrdən biri də Van-Diyarbəkir-Hələb-İskəndərun yolu üstündəki Bitlis idi. Bura yaxın olan Muş, Taloru şəhərləri keçmişdə də erməni qiyamlarının mərkəzi olmuşdu. Ermənilərin və onların avropalı havadarlarının ən çox təbliğat və təşkilat işi apardıqları bölgə isə Van idi. Erməni komitələri bölgədəki konsulluqlardan, məktəblərdən, kilsələrdən və dərnəklərdən istifadə edərək sürətlə təşkilatlanmış və quldurluğa başlamışdılar. Bölgənin daşnak liderlərinə Qafqazda, o cümlədən Qarabağda törətdikləri cinayətlərə görə Rusiya hökuməti tərəfindən edama məhkum edilmiş İşxan və Aram da qatılmışdı. Van gölünün Axtamar adasındakı ruhani məktəbi təşkilatın mərkəzinə çevrilmişdi. Van və Muşun erməni əhalisinin qiyama hazırlanmasına Vandan millət vəkili Papazyan rəhbərlik edirdi. Ətrafdakı kəndlərdə, Gevasda baş qaldıran erməni dəstələri onlarca türkü öldürmüşdülər. Quldurları tutmaq üçün Şükür kəndinə gələn jandarmilər öldürülmüş, gözləri oyulmuş, cəsədləri daşqalaq edilmişdi. 1915-ci il fevralın 27-28-də Adilcəvazdan Vana gedən 300-ə qədər siyirtli əsgər Arın adlı erməni kəndində gecələmək istərkən ermənilər buna silahlı müqavimət göstərmiş və könüllü əsgərlərdən səkkizini öldürmüşdülər.

Van bölgəsinin Mahmudiyyə qəzası qaymaqamının Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1915-ci il 15 mart tarixli raportda ermənilərin Mərkəhu və İstisu kəndlərində 70 dinc müsəlmanı qətlə yetirdikləri, 9 qadının namusuna təcavüz etdikləri xəbər verilirdi. Raporta şəhidlərin şəkilləri də əlavə olunmuşdu.

Osmanlılar Vanı tərk etdikdən bir neçə gün sonra rusların ön bölmələri buraya gələrək erməni dəstələri ilə birləşmişdilər. Vanın yeni hakimi Aram Manukyan şəhərin açarlarını rus komandanı Nikolayevə təqdim etmiş, Nikolayev isə onu Vanın rəsmi valisi təyin etmişdi. Vanın işğalından sonra rusların da təhriki ilə erməni qiyamları ətrafa yayılmış, erməni quldur dəstələri bir çox yerdə qətlər törətmiş və bəzi kəndləri tamamilə viran etmişdilər.

1916-cı il fevralın 16-da Ərzurum alındı. ABŞ tarixçisi St. C. Şou yazır: "Bunun ardınca bütün mühəribə

ərzində ən dəhşətli qırğın baş verdi: milyondan çox müsəlman kəndlisi qaçmalı oldu... Onlardan minlərcəsi Ərzincana çəkilən Osmanlı ordusu ilə birlikdə qaçmağa cəhd göstərəkən tikə-tikə doğrandı".

Muşda və ətrafında əvvəlcə 7000 erməni silahlandırılaraq kəndlərə səpələndi. Ordudan fərarilik edən ermənilər də onlara qoşuldular və Sasunda böyük quldur dəstələri təşkil olundu. Daşnak dəstələri və "Hnçaq" qrupları bölgəyə gələn "ruslara sədaqətlerini və şücaətlərini" göstərmək üçün cəbhə boyu türk kənd və qəsəbələrindəki qadın, uşaq və yaşlılara təsəvvürəgəlməz işgəncələr verib qətlə yetirirdilər.

Muş süqut edərək erməni quldurları qarşılama çıxan müsəlmanları rəhmsizcəsinə qətlə yetirir, qadınların namusuna toxunur, yaşlıları diri-diri yandırır. Ayaz nahiyəsində 15 kəndin sakinlərinin ayaqlarına ağır at nalları vurub Hazal gölünə atıblar.

Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Sivas, Ankara bölgələrində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş türklərin 100-ə yaxın kütləvi məzarlığı mövcuddur. Bunların beşində minlərcə insanın skeleti tapılmışdır.

Beləliklə, erməni millətçiləri Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsinə sərsəm "böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli məqam bilib Şərqi Anadolunun bir çox yerində qiyamlar təşkil etmiş, silahlı erməni quldur dəstələri gələcək Ermənistan dövləti üçün ərazi yaratmaq məqsədilə dinc türk əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımı törətmiş, əhalini ata-baba yurdlarından qovmuşdular.

Cənubi Azərbaycanda soyqırımı

Erməni və assur (aysor) silahlı birləşmələri 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda da türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər. Ermənilər öz məkrli niyyətlərinə çatmaq üçün xristian təəssübkeşliyi ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən assurlardan da (yerli camaat onları cilo adlandırır) istifadə edirdilər. İri dövlətlərin himayəsinə arxalanan erməni-assur hərbi birləşmələri öncə Urmiya şəhəri ətrafında hərbi mövqe tutaraq, yerli əhalini soyub-talayır, gündüz barışıqə vəd versələr də, gecələr şəhərin ayrı-ayrı məhəllələrini yandırır, viran qoyurdular. Onlar bu cinayətlərdə toplardan da istifadə edirdilər ki, bu da əhali arasında kütləvi qırğına səbəb olurdu. Seyid Əhməd Kəsrəvinin yazdığına görə, şəhəri top atəşinə tutan ermənilər əhali arasında vahimədən istifadə edərək, şəhərə daxil olmuş, dinc əhaliyə divan tutmuş, evləri yandırmış, kütləvi qətl-qarət törətmişlər. 1918-ci il martın 17-də, axır çərşənbə günü erməni daşnakları və assurlar 500-dən çox evi odlayıb, 10 mindən çox azərbaycanlıyı qırılmışlar. Xalq arasında "Urmi bəlvəsi" kimi yad olunan bu qanlı faciələr indi də xatirələrdən silinməmişdir.

Urmiya, Salmas, Xoy, Maku, Dilməqan şəhərlərində və onların ətrafındakı kəndlərdə Azərbaycan türklərinin soyqırımı davam etdiyi vaxt Osmanlı ordusu soydaşlarımızın yardımına gəldi. 1918-ci ilin iyununda Xoy şəhərinə çatan türk ordusu oradan Salmasa doğru hərəkət etdi. Bir neçə günlük döyüşlərdən sonra erməni ordusu darmadağın edildi, onlar qaçmağa başladı. Lakin ermənilər geri çəkilmək belə, kəndlərə od vurur, insanları qətlə yetirir, məğlubiyyətlərinin acığını dinc əhalidən çıxırdılar.

Həmin vaxt daşnak qanıqəni Andronik Xoy şəhərini ələ keçirmək və erməni-assur silahlı dəstələri ilə birləşmək üçün 8 min nəfərlik hərbi qüvvə ilə Culfa yolundan hərəkət etdi. Ermənilər Xoy şəhərini ələ keçirib, əhalini qırdıqdan sonra özləri ilə gətirdikləri 10 min erməni ailəsini burada yerləşdirmək və Azərbaycanın bu hissəsini Ermənistana birləşdirmək niyyətində idilər. 1918-ci il iyunun 24-də Andronikin ordusu Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Ermənilər Urmiyada törətdikləri vəhşilikləri burada da davam etdirdilər. Lakin şəhər sakinləri silahlı müdafiə dəstəsi yaradaraq düşməyə ciddi müqavimət göstərdilər. Şəhərin müdafiəsində qadınlar da iştirak edirdilər. Ermənilər şəhəri top atəşinə tutdular. Lakin bu vaxt Salmas tərəfdən Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını görən ermənilər məğlub olacaqlarını hiss edib, gəldikləri yolla da geri döndülər. Ermənilər yeni-yeni məkrli planlar qurur, zəif müdafiə olunan şəhər və kəndlərə basqınlar edir, yeni faciələr törədirdilər. Onlar rusların Urmiya gölündəki hərbi gəmisindən də istifadə etməyi nəzərdə tuturdular. 180 nəfər yaxşı təlim görmüş erməni-assur hərbcisinin əlində olan bu gəmi vasitəsilə Şərəfxana limanına çıxmaq və oradakı gəmiləri ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin onlar sahilə çıxarkən Osmanlı və Azərbaycan türkləri ilə döyüşdə məhv edildilər. Beləliklə, onların bu planı da baş tutmadı.

Ermənilər 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgələrindəki onlarla şəhər və kəndi viran qoymuş, talan etmiş, kişi, qadın, uşaq və qocalara fərq qoymadan, ümumiyyətlə, 190 minə yaxın Azərbaycan türkünə qətlə yetirmişdilər.

Bakıda 1918-ci ilin mart-aprel soyqırımı

S. Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak rejiminin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda güclənməkdə olan milli dirçəliş prosesi bolşevik-daşnak qruplarını hərəkətə gətirdi. "Daşnaksütyun"un liderlərindən olan Kaçaznuni bununla bağlı yazmışdı: "Bolşeviklərə qarşı ancaq iki partiya real qüvvə kimi duruş gətirə bilərdi - "Müsəvat" və ermənilərin "Daşnaksütyun" partiyaları. Bolşeviklərlə mübarizədə qalib gəlmək üçün bu partiyalar hökmən birləşməliyidilər, bu isə aqlasığmaz idi. Bakının erməni əhalisinə gəlincə, onlar üçün bolşevik diktaturası "Müsəvat" diktaturasından daha məqbul idi. Elə buna görə də bizimkilər (daşnaklar) Bakıda daha çox bolşeviklərə xidmət edərək onun dayağına çevrildilər".

Bolşeviklərin yerli əhali arasında heç bir nüfuzu, sosial dayağı yox idi. Bunu 1917-ci ilin oktyabrında Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərin nəticələri də aydın sübut edirdi. Seçkilərdə cüzi səs qazanan bolşeviklər "Müsavat" partiyasına ciddi şəkildə uduzmuşdu. "Müsavat"ın Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamlı mübarizəsi bolşevikləri ciddi narahat edirdi. Elə buna görə də, Şaumyan Bakıda azərbaycanlılara qarşı milli qırğın törədərək xalqın oyanmaqda olan milli-azadlıq, qurtuluş hərəkatını beşikdə ikən boğmaq, "Müsavat" partiyasının sosial bazasını zəiflətmək, müsəlmanlara "dərs vermək" istəyirdi.

Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımına ciddi hazırlaşan Şaumyan Stalinə məktub yazaraq Qafqaz qırmızı ordusunun təşkili üçün təcili surətdə on milyon rubl göndərilməsini xahiş edirdi. Bolşeviklərin Şaumyan göndərdikləri ərzaq eşelonları bu dövrdə Şimali Qafqazda yaranmış Terek-Dağıstan müsəlman hökumətinin maneçilik törətməsi nəticəsində Bakıya yetişməsə də, ermənilər Moskvadan böyük mənəvi dəstək aldılar. 1917-ci ilin 29 dekabrında Lenin Türkiyə ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsinə dair sənəd imzaladı. Bu sənəd daşnak-bolşevik ittifaqını daha da gücləndirdi. Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən 1918-ci ilin mart soyqırımında "Daşnaksütyun" bolşeviklərin zərbə qüvvəsini təşkil etdi. Digər tərəfdən, S. Şaumyanın təşkilatçılığı ilə Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindən geri çəkilən erməni əsgər və zabitləri Bakıda cəmləşdirildi. Sonradan 1918-ci il aprelin 19-da Bakı Sovetinin yığıncağında Şaumyan etiraf etmişdi ki, Bakının milli tərkibi onu çox qorxudurmuş və o, erməni-daşnak alaylarının köməyindən heç cür imtina edə bilməzdi.

Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımının əsas təşkilatçısı və icraçısı V. Leninin Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin etdiyi Şaumyan idi. Onun təşkil etdiyi "qırmızı ordu"nun tərkibi də, demək olar ki, tamamilə ermənilərdən ibarət olmuşdur.

Bu cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuş, müsəlman alayının zabitləri onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər "Evelina" gəmisini ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini gören ermənilər gizli şəkildə Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şeyiə yaydılar ki, "Evelina" ilə gedən zabitlər Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv etmək tapşırığı almışlar. Bu təxribat xarakterli şeyiə öz nəticəsini verdi. Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin türk-silah edilməsinə tərəfdar oldu. Təcili şəkildə martın 30-da Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnkilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. İnkilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabitlər türk-silah edildi. Müsəlman əhali məscidlərə toplanaraq silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin ciddi xarakter aldığı gören Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri İnkilabi Komitəyə gəlib alınmış silahları "Hümmət" müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Martın 30-da N. Nərimanovun evində Ş. Şaumyanla və həmin gün İnkilabi Müdafiə Komitəsində M. Ə. Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılmasına vəd verilməsinə baxmayaraq, bolşevik-daşnak komissiyası sözüne əməl etmədi.

Martın 30-da saat 16.40 radələrində erməni kilsəsinin yanında toplaşan daşnak dəstələri müsəlmanlara ilk atəş açdılar və soyqırımına başladılar. Martın 31-də səhər tezdən bolşevik-daşnak dəstələri azərbaycanlılar yaşayan "Kərpicxana", "Məmmədli" və digər Azərbaycan məhəllələrinə hücum etdilər. Şaumyanın xahişi və Leninin xüsusi göstərişlə Saritsından göndərilən 2 təyyarə havadan, hərbi gəmilər isə dənizdən şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrini bombalamağa başladılar. Azərbaycan xalqına divan tutmaq üçün əllərinə girəvə düşmüş daşnaklar erməni neft sənayeçilərinin birjalarında qoyulmuş toplardan Abşeronun şimalındakı kəndləri də atəşə tutdular.

Martın 31-də səhərə yaxın bütün erməni hərbi dəstələrinin başçıları və silahlanmış erməni ziyalıları İnkilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gəldilər. Onlar qısa vaxtda təlimatlandırılaraq müsəlman məhəllələrinə göndərildilər. Yaxşı silahlanmış və hazırlanmış erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə soxulur, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanan evlərin içinə atır, körpə uşaqları süngülərin ucuna keçirirdilər. Dinc əhalini qorxudan dəhşətə gətirib, istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirirdilər: şəhərin təkə bir yerində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdı. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu.

Bir çox müsəlman məhəllələri məhv edildikdən sonra martın 31-də axşamüstü İçərişəhərin alınması əməliyyatı başlandı. Bununla bağlı Fəvqəladə İstintaq Komissiyası sədrinin Ədliyyə Nazirliyinə təqdim etdiyi məruzədə aşağıdakı faktlar göstərilir: Nikolay (indiki İstiqlaliyyət) küçəsi ilə hücum keçmiş erməni əsgərlərinə başlıca olaraq erməni ziyalıların nümayəndələri rəhbərlik edirdilər. Belə dəstələrdən biri evə girib, səkkiz qadın və uşağı güllələnmişdi. Başqa dəstə Fars küçəsində Bala Əhməd Muxtarovun evinə girərək, doqquz müsəlmanı küçəyə çıxarmış və kilsə meydanında güllələnmiş, meyitlərin ikisini "Dağıstan" mehmanxanasının alovu içinə atmışlar...

Dəhşətli soyqırımına məruz qalan azərbaycanlılar martın 31-də müqaviməti dayandırdılar. Lakin erməni daşnak birləşmələri azərbaycanlılara qarşı soyqırımını aprelin 2-si gecədən xeyli keçənədək davam etdirdilər. Rəsmi məlumatlara görə, mart-aprel soyqırımının nəticəsində Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

Bolşevik-daşnak birləşmələri "Kaspi" mətbəəsini, "Açıq söz" qəzetinin redaksiyasını, "İsmailiyyə" (hazırda Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin binası) binasını yandırmış, "Təzəpir" məscidinin minarələrini top atəşi ilə zədələmişdilər.

Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətini xalqa nümayiş etdirən mart soyqırımına qədər Azərbaycanın milli demokratik qüvvələri Rusiya tərkibində milli-məhəlli muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilərsə, artıq qırğınlardan sonra bu ümidlər boşa çıxdı. Mart soyqırımı nəticəsində Azərbaycan xalqına yabançı olan sovetləşmə ideyasına güclü zərbə vuruldu, xalqın milli birliyini və qədim ənənələrə malik müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək əzmi daha da gücləndi.

Rəşad CƏFƏRLİ.